

ספרות כתעודת זהות

תשוקתי התמקדה באותם תחומים שנתפסו כמשניים בעיני אנשי תורת הספרות: הספרות לא רק כקונסטרוקציה אסתטית, אלא כחלל שמהדהדים בו קולות אנוש חיים, כשער כניסה לעולם יהודי שנמוג וכתיבת תהודה למתחים פרטיים וכלליים.

באביב 1968 פורסמה החוברת הראשונה של "הספרות: רבעון למדע הספרות", כתב העת של החוג לתורת הספרות הכללית שאך זה נוסד באוניברסיטת תל אביב. המילה הבולטת והחדשנית כאן, לפחות בהקשר הישראלי, הייתה "מדע", ואכן היא הצריכה הסבר מפורט מצדו של העורך המייסד, בנימין הרושובסקי (הרשב), במאמר הפותח ששמו "על תחומי מדע הספרות". הדחף המניע של המפעל, לדבריו, היה "הרצון להבין ולתאר – בשיטתיות, בדיוק, במיצוי, בדרך אינטלקטואלית – את התופעה המופלאה הקרויה ספרות". אבל מהי ספרות? ומהו מדע הספרות? הספרות הוצגה באותו מאמר כמכלול אסתטי אוטונומי בעל חוקיות פנימית, שיש לו שפה מושגית משלו והוא נחלק לענפים פנימיים כמו פואטיקה היסטורית, פואטיקה תיאורית ואינטרפרטציה; ואילו סביב הליבה הזו מתקיימים תחומי עזר שאינם מגוף מהותו של האובייקט, כמו ביוגרפיה, פסיכולוגיה של יוצרים, רקע היסטורי ופילוסופי, אידאולוגיה, סוציולוגיה, טקסטולוגיה וכו'. ברקע הדברים עמד, מצד אחד, הרצון ליישר קו עם השיח המחקרי הבינלאומי בתקופה שבה נתנו עדיין את הטון אסכולות כמו פורמליזם, סטרוקטורליזם, ניו קריטיסיזם ופנומנולוגיה של הקריאה, ומצד שני הייתה בהם התרסה כמעט גלויה נגד דרכי הלימוד והחקירה שנהגו עד אז בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים ובחוג הצעיר יותר בתל אביב. הלימוד בחוגים אלה לא הזניח כליל את הפואטיקה אבל הדגיש את הספרות בקיומה ההיסטורי, עקב אחרי מסורותיה הפנימיות וקישר אותה לתנועות הרוחניות שבקעו מן החיים היהודיים.

הסכמה התיאורטית של הרושובסקי התממשה בפועל כבר במאמרים שפורסמו

בחוברת הראשונה של "הספרות". אמנם, המנדט של כתב העת היה להלכה עיון בספרות של כל עם ולשון, אבל בפועל הוקדשו רוב המאמרים בחוברת לעיונים בליבת הקאנון של הספרות היחידה שרוב המחברים הכירו היכרות אינטימית, הספרות העברית. החידוש ניכר בדרכי העיון באובייקט הספרותי – כולן מתחום הפואטיקה. המאמרים עסקו בסוגיות כגון סטרוקטורות אנלוגיות ברומן של מנדלי מוכר ספרים; אפיון ז'אנרי של הפואמה הביאליקאית; דגמי חריזה בשירת ביאליק; טכניקות של מבע משולב אצל ברדיצ'בסקי, ברנר וגנסיין; תחבולות הסיפור ברומן של עגנון; ריתמוס אקספרסיוניסטי בשירת אורי צבי גרינברג, וכדומה. העיון ביצירות פָּנן לחשוף דרכי ארגון מבניות, ריתמיות ורטוריות המרכיבות את השלם האסתטי, ובד בבד לחדד את ההבנה התיאורטית במהותן של התופעות הפואטיות. לא נדונו הקשרים היסטוריים וביוגרפיים, תשתיות אידאולוגיות ופסיכולוגיות, מסורות ביקורתיות או רקע טקסטולוגי. אלה נשארו נחלתו של העולם הישן, עולמם של החוגים לספרות עברית, שרק לנציגים מעטים מתוכם הותר להסתנן אל דפי כתב העת החדש, ובדרך כלל שוכנו בו באגף המשרתים, כלומר במדורים שהוכתרו בשם "ביוגרפיה", "ביבליוגרפיה", "תולדות הטקסט" או "חומר לתולדות הספרות העברית". אגב, אחת התגובות הלא־ישירות של אנשי החוג לספרות עברית על המהפכה של הרשובסקי ותלמידיו הייתה ייסודה כעבור שנתיים, של סדרת "פני הספרות" בעריכת דן מירון, שהגיבה עם השנים עשרים ושבעה כרכים, והם אסופות היסטוריות של דברי פרשנות והערכה שנועדו להזכיר כי גם לפני ייסודו של כתב־העת הספרות נחשבו ונכתבו דברי טעם על הקאנון העברי.

כאשר נוסד כתב העת "הספרות" ב־1968 הייתי בן שתים עשרה, תלמיד כיתה ז', ולא ידעתי על כך דבר, אבל כבר באתי כקורא בשערי הרפובליקה של הספרות העברית. שמור אצלי יומן שניהלתי באותה שנה, ובו תיעדתי בין השאר את רשמי הקריאה שלי. בשעורי הספרות נדרשנו לשנן בעל־פה בלדות של טשרניחובסקי, קטעי אידיליות של שמעוני ומבחר משירי רחל – דרישה שאני אסיר תודה עליה עד היום – אבל מחוץ לחובות בית הספר כבר נמשכתי אל מיטב הספרות הישראלית בת הזמן. באותו יומן כתבתי, למשל, דברי התפעלות מ"הוא הלך בשדות" של משה שמיר, "שש כנפיים לאחד" של חנוך ברטוב, וגם מספרים שראו אור באותה שנה ממש כמו "מיכאל שלי" של עמוס עוז ו"מול היערות" של א"ב יהושע. מדי תקופה לא ארוכה, כשצברתי מעט דמי כיס, הייתי נוסע באוטובוס מרמת־גן למקום הקסום ביותר בעיניי בתל אביב, חנות הספרים המשובחת בבית ספריית פועלים ברחוב אלנבי 73, והעשרתי את ספרייתי במיטב היכול העדכני. באותה שנה רכשו לי הוריי לבקשתי את חמישה־עשר הכרכים של כתבי שלום עליכם בתרגום המופת של י"ד ברקוביץ, ואת עשרת הכרכים הכפולים של כתבי י"ל פרץ בתרגומו המדויק של שמשון מלצר. מיד חשתי חיבור עמוק אל הדמויות והעולמות שהועלו בהם, הלא הם נופי ילדותם של אבי ואמי, ילידי עיירות קטנות בליטא ובגליציה בין שתי מלחמות העולם. בסוף אותה שנה חגגתי בר־מצווה, וכנהוג אז קיבלתי בעיקר מתנות ספרים. שתי המתנות כבדות המשקל, תרתי משמע, היו כרך גדול של כתבי מנדלי מוכר ספרים ועוד כרך גדול של כתבי יוסף חיים ברנר, שאת שמעם שמעתי עד אז רק בזכות סדרת קלפי המשחק הפופולרית "הספרן". על רביעיות הקלפים התנוססו דיוקנאות משופמים ומזוקנים של

סופרים עתיקים, ונרשמו כותרים מטילי אימה שרק מקץ שנים התפענחו לי, כמו "עית צבוע", "קבורת חמור", "שכול וכישלון", "נפש רצוצה" ו"בעמק הבכא". הרקע הזה מסביר מדוע, כאשר באתי כעבור כעשור ללמוד באוניברסיטת תל אביב בחרתי בלי להתלבט בחוג לספרות עברית, ואכן הרגשתי שמצאתי שם מיד את מקומי. אחד הדברים הראשונים שעשיתי כאשר עמדתי על דעתי כסטודנט היה ללקט בחנויות הספרים המשומשים את סדרת הקלסיקונים של הוצאת דביר – כעשרים וחמישה כרכים כפולי טורים בתבנית גדולה, שכל אחד מהם אוצר את עיקר יצירתו של אחד מסופרי המופת ילידי המאה התשע-עשרה, מאברהם מאפו ועד יעקב שטיינברג ומי"ל גורדון עד יעקב פיכמן.

עם זאת, כמעט מהרגע הראשון נעשיתי מודע להילה האופפת את החוג היריב, ששגשג בסוף שנות השבעים במלוא תוקפו וגבורתו, ובאותם ימים זכה אפילו לכינוי "אסכולת תל אביב" או The Tel Aviv School of Poetics. לכן, בד בבד עם סדרת הקלסיקונים השגתי את כל החוברות של כתב העת "הספרות", והתוודעתי גם לגיליונות של *Poetics Today* ושאר פרסומים שבקעו מאותו בית מדרש. כך שאמנם לא חבשתי באופן פורמלי את ספסלי החוג לתורת הספרות, אבל נעשיתי גם מעין תלמיד סמוי של אסכולת תל אביב תוך כדי לימוד והפנמה של מאמרים מקוריים ומתורגמים, שהיום כבר ראויים לתואר מיתולוגיים, כמו "המלך במבט אירוני", "האם יש לצליל משמעות?", "השיר המתהפך ואחיו", "הספרות כרב-מערכת", "בלשנות ופואטיקה" ועוד ועוד.

אלא שמאזן הערך והחשיבות בין שני העולמות, כפי שהתגבש בתודעתי באותן שנים, היה הפוך מזה שהוצג במודל ההייררכי של הרושבסקי. היה ברור לי שעיקר תשוקתי ממוקד דווקא באותם תחומים שנתפסו כמשניים בעיני אנשי תורת הספרות, לאמור: הספרות לא רק כקונסטרוקציה אסתטית מרהיבה ומשוכללת, אלא כחלל שמהדהדים בו קולות אנוש חיים, כשער כניסה לעולם יהודי שנמוג וכתיבת תהודה למתחים פרטיים וכלליים. הספרות כעדות וכביטוי לחיים קונקרטיים ולמרקמי יחסים עתירי פרטים, הספרות ככוח חברתי, הספרות כזירת מאבקים אידאולוגיים, הספרות כמקום האוצר את הזיכרון ההיסטורי ואת ליבת הזהות הקולקטיבית, הספרות כמעבדה מוסרית, הספרות כמפעל רב משתתפים של בניין התרבות הלאומית, הספרות העברית כזירת הבחינה העמוקה ביותר של מתחי הקיום היהודי הישראלי ותהפוכותיו. זה מה שנמצא לי אז ומאז לא רק בספרות עצמה אלא בכתביהם של דב סדן וברוך קורצווייל, שמעון הלקין ושמואל ורסס, גרשון שקד וייבדל לחיים דן מירון, וגם אצל חלק ממורי בחוג לספרות עברית, ובראשם פרופ' נורית גוברין.

כיום, אחרי חמישים שנה, הדיכטומיה שתיארת נראית כהיסטוריה עתיקה, בוודאי בהתחשב בטלטלה הכבירה שעברו מדעי הרוח בעידן הפוסט-סטרוקטורליסטי על שלל זרמי המשנה שלו, שניפץ את האשליה כאילו המחשבה על ספרות יכולה להתקיים בשדה אוטונומי אובייקטיבי ואימפרסונלי ולהתמצות בתיאורים משוכללים של מבנים וצורות. הלא בנימין הרושבסקי-הרשב עצמו פנה כעבור שנים לא רבות לחקר הציוויליזציה היהודית המזרח אירופית שבה צמח, צלל בעולמו של מרק שגאל והעמיד אחד התיאורים ההיסטוריים המעמיקים ביותר של המהפכה היהודית המודרנית שהציונות והספרות

העברית הן רק אחד מערוציה. ומי היה מאמין שמנחם פרי, שבאמצע שנות העשרים לחייו פיתח תיאוריה משוכללת על הדינמיקה של רצף הטקסט הספרותי, יעניק לנו אחרי חמישים שנה חיבור ביוגרפי המנצל את יכולותיו הפרשניות המזהירות כדי לפענח את עומק הדקויות ביחסי ברנר וגנסין, תוך כדי הישענות על מחקר ארכיוני קפדני? אכן, מעידן האסכולות היריבות עברנו אל עולם הסינתזות הפוריות, שאחד מביטויי הפורמליים היה מיזוג החוגים היריבים לספרות בשנת 2005 לישות פלורליסטית מאוחדת. בעולם כזה, גם השאלה מהי ספרות יכולה לזכות לתשובות עשירות ומורכבות יותר מאי פעם.